

Latinbetűs helyesírásunk eredete.

Irodalomtörténészeink, nyelvészeink a legutóbbi időkig általában úgy tudták, hogy a régi magyarok a pannóniai szlovén papok révén ismerkedtek meg a latin betűkkel, ahogy ezt Melich János tanította Volf Györggyel szemben, aki valamikor még amellet kardoskodott, hogy őseink velencei olasz papoktól „tanultak meg írni és olvasni“. Mindig meg voltam arról győződve, hogy Melichnek ezen elmélete is — sok más elméletéhez hasonlóan — téves. Ezt azonban eddig még nem volt alkalmam kifejteni; erre azonban aligha fog már sor kerülni, mivel Melich ezen régebbi elméletét egy legújabbban megjelent tanulmányában maga is feladta;¹ így tehát nem sok értelme volna, részletesen megokolva kifejteni azt, hogy helyesen járt el, amikor ezt tette. Tanulmányában természetesen nem elégedett meg ezzel a negatívummal, hanem új feletet kísérelt adni arra a már nagyon rég felvetett kérdésre, hogy mi módon ismerkedtek meg a régi magyarok a latinbetűs írással. Ezen legújabb elmélete szerint a latinbetűs magyar helyesírás megteremtőjeként Miklós püspököt, a tihanyi alapítólevél szerkesztőjét kell tisztelnünk, aki hite szerint ezen oklevélnek nemcsak diktátora, hanem szkriptora is volt. Felfogása szerint Miklós püspök a magyar helyesírás tudatos (!) megteremtésénél saját latinnyelvi kiejtéséből indult ki, amely viszont a latinnak északfranciaországi kiejtésén alapult; ebből az északfranciaországi kiejtésből származott ugyanis Melich legújabb elmélete, a latinnak középkori magyarországi ejtése.

Bár a derék török testvérek mellett az ófranciák a hungarológiaiában az utóbbi években igen nagyon divatba jöttek, ez

¹ Melich János, Latinbetűs helyesírásunk eredete. Budapest, M. Tud. Akad., 1934, 45. l. (Ért. a Nyelv- és Széptud. Osztály köréből: XXV. k., 4. sz.).

az elmélet mégis egy kissé meglepett bennünket. Végre is Franciaország még a 11. század első felében sem esett olyan nagyon közel Magyarországhoz...

Arra nézve semmi megjegyzésem nincs, hogy Melich Miklós püspököt tekinti a magyar helyesírás megteremtőjének. Ez ugyanis csupán hit kérdése, aminthogy Melich sem tart szükségesnek erre nézve semmiféle bizonyítékot felhozni. És azért sem tartom szükségesnek ezzel a hittel bővebben foglalkozni, mert követője e hitének aligha lesz. Azonban a derék ófranciáknak egy kissé, már a szemük közé akarunk nézni, mert hisz azt már Melich is tudományos érvekkel kísérli meg bizonyítani, hogy a latinnak a 11. században nálunk használatos kiejtése az északi franciaországi ejtésen alapult.

Foglalkozzunk először is Melich értekezésének a végével, ahol azt fejti ki, hogy mi módon jutott el a latinnak északfranciaországi ejtése hazánkba és hogy mely okból lett itt szerinte uralkodóvá. Az egész elméletnek az alapja az a tény, hogy Bonibertus pécsi püspök 1008-ban egy Priscianus-féle latin nyelvtant kért egy franciaországi püspöktől és a kért könyvet meg is kapta. Melich ezek szerint hallgatólagosan azt teszi fel, hogy ebben a Priscianusban a latin ejtése jelölve volt. Ez azonban méla ábránd, mert hisz a középkorban egész Európában Priscianusból és Donatusból tanultak latinul, de a szavak olvasását mindenütt a mestertől és nem könyvből tanulta meg a növendék és ép mivel az ejtés a régi nyelvkönyvekben jelölve nem volt, a latin ejtése sem volt egységes a középkorban, aminthogy ma sem az. Ezenkívül azt hiszi Melich, hogy a franciaországi latin kiejtésnek Magyarországon való meghonosodása tekintetében még jelentősége volt annak a körülménynek is, hogy Szent István király idejében Leudvinus, a bihari püspök és Bonibertus pécsi püspök mai értelemben vett franciák lettek volna. Miért? Mert Bonibertus érintkezésben állt egy franciaországi püspökkel, Leudvinus pedig esetleg az volt, mert (Alsó-) Lotharingiából származott, bár ugyanezen az alapon a németek német származásának tartják (v. ö. i. m. 12. l.) Sok valószínűsége annak, hogy a két püspök francia lett volna, nincs, mert hisz mindkettőjük neve világosan német. És emellett hallgatólagosan azt is nyilván fel kell tennie Melichnek, hogy a latin nyelvnek első magyarországi tanítói ezen feltételezeten francia származású püspökök voltak, ami bizony Szent Gellértnek később említendő példáját is figyelembe véve teljesen valószínűtlennek mondható. Ezek bizony gyenge érvek, ame-

lyek mindenestre alapos nyelvészeti megtámasztásra szorulnának.

Mielőtt azonban Melich nyelvészeti érveit megvizsgáljuk, először vegyük szemügyre azokat az érveket, amelyeket a franciaországi latin kiejtés magyarországi elterjedésére nézve felhoz, azt ugyanis ő sem tagadja, hogy a 11. század első felében a latin nyelv kiejtése hazánkban nem volt egységes. Erre nézve szóról-szóra a következőket írja: „Mégis miként történt, hogy hazánkban ez a franciaországi latin kiejtés győzött, annak okát elsősorban a Szent István király halálát követő politikai viszonyokban kereshetjük, amelyek idegen-, főleg németellenesek voltak“... (i. m. 44. l.) Melich tehát azt képzei, hogy a 11. századi papok tudták, hogy ők mely ország kiejtése alapján tanultak latinul és azután a pogány nemzeti visszahatás korában — hogy jó magyar érzésüket senki kétségbe ne vonja — áttértek a latinnak franciás ejtésére és pedig azok is, akik esetleg még a németes ejtés szerint tanultak meg latinul. Attól félhettek talán szegények, hogy valami karakán magyar még majd megeszi őket, amiért nem franciásan ejtik a latint. Kissé nagyon is különösnek mondható „szellemtörténeti“ feltevését Melich mégis helyesnek véli egy „politikai“ feltevéssel is megalapozni, amely azonban nem kevésbé furcsá. Szerinte ugyanis Miklós püspök karrierjét bizonyára annak köszönhette, hogy kezdettől fogva a magyar párthoz tartozott.³ Ez persze más szavakkal azt jelenti, hogy azoknak a pártján volt, akik Endre trónralépése előtt szorgalmasan gyilkolták a keresztény papokat és perzselték az egyházakat. Az ilyesmit azonban Melich a messze múlt kódén keresztül — úgy látszik — már csekélységnek véli. — Egy szóval szerinte Miklós püspök párthűsége jutalmául kancellárrá lett. Erre a feltevésre pedig azért volt szüksége, mert ő a királyi kancellária beszélt (!) latinságának és írásgyakorlatának különös jelentőséget tulajdonít a középkori magyar „helyesírás“ kialakulása tekintetében.⁴

Kancelláriájuk első királyainknak már csak azért sem volt, mert ott a kancellároknak se égen, se földön még semmi dolguk sem akadhatott volna, tekintve, hogy nálunk a 11. században írásbeliségről még szó sem volt. No dictum-factum,

³ „Miklós püspök a magyar párthoz tartozott, különben nem lehetett volna Endre király jegyzője“ (i. m. 44. l.).

⁴ „Miklós püspök beszélt latinsága ekkor a királyi kancellária beszélt latinsága volt“ (i. m. 45. l.).

Miklós püspök szerencsésen mégis csak bekerült a kancelláriába; ezután rövidesen elrendelte, hogy az ott ásitózó íródeákok nagyszámú üres óráikban ezentúl már csak franciás latinsággal diskuráljanak, ezzel is kifejezést akarván adni politikai gutgesinntségének, amely intézkedésével szerencsésen győzelemre juttatta a latinnak franciás ejtését hazánkban. De mind kevés! Miklós püspök egy szép nap arra is rájött, hogy miért nem boldog a magyar: azért t. i., mivel még nincs neki franciás latinbetűs helyesírása. No semmi baj — gondolta Miklós püspök —, kapta magát és megalkotta érett megfontolás és hosszas tudós töprengések után az az etimológiai alapokon nyugvó (így bizony!) franciás magyar helyesírást,⁵ amint azt a tihanyi alapítólevél leírásánál — hosszú éveken át ugyanis ez volt egyetlen kancellári tevékenysége — rögtön alkalmazásba is vette.

Bár Melich legújabb elméletének történeti megalapozása — amint láttuk — fantazmagóriánál egyébnek nem tekinthető, mégsem állíthatjuk, hogy ez a körülmény az ő elméletét feltétlenül megdöntötte volna, hisz esetleg elképzelhető volna talán annak helytállóbb történeti megalapozása is. Lássuk ezért azon nyelvészeti bizonyítékokat is, melyek alapján Melich a régi magyar helyesírást ófranciás jellegűnek mondhatta. Hogy az ellenmondó tényekkel bajoskodnia ne kelljen, abból a fikcióból indul ki, hogy a magyar nyelv legrégebb hiteles latinbetűs szórványemléke egyúttal az első kísérlet a magyar nyelv hangjainak latinbetűs lejegyzésére; ezért a magyar nyelv egyéb régi szórványemlékeinek helyesírását egyszerűen figyelmen kívül hagyja, tekintve, hogy ő csupán a latinbetűs helyesírásunk eredetéről kíván szólni. Ez az álláspont nem más, mint a naiv pozitivizmus álarcában megnyilatkozó rabulisztika, mert hisz a tihanyi alapítólevél előtt is jegyezhettek már le nálunk magyar szavakat latin betűkkel, még ha ezen feljegyzések nem is maradtak reánk. Ezenkívül pedig a tihanyi alapítólevélben előforduló magyar szavak írási sajátosságai világosan egyeznek egyéb nyelvemlékeink írási sajátosságaival olyan esetekben is, amikor ezen egyezések a latinnak középkori magyarországi ejtésével nem magyarázhatók. Ezen egyezéseket — ha Melich elmélete helyes volna — csak úgy lehetne magyarázni, ha feltennők, hogy a későbbi íródeákok tanulmányozták a tihanyi alapítólevél magyar szavainak írásmódját, vagy hogy

⁵ „Az, hogy helyesírásunk megindulásában etimológiai elven nyugszik, bizonyítja, hogy ebben a megindulásban is tudatos és tudós munka eredménye“ (i. m. 10. l.).

Miklós püspökben valami ránk nem maradt árpádkori helyesírási szabályzat megalkotóját kellene tisztelnünk. Mindegyik feltevés képtelenség. Melich azonban ezen rejtélyes összefüggések elintézésére nagyon kényelmes utat választott, ő t. i. egyszerűen hallgat róluk. Mivel pedig az ő vizsgálatai tulajdonképp annak az intuitív megérzéséből indultak ki, hogy a régi magyar helyesírás megalkotója Miklós püspök volt, neki már csak azt kellett megállapítania, hogy miként ejtette ki Miklós püspök a latin nyelvet, mert hisz nyilván a saját latin kiejtésének megfelelő betűjeleket használta fel a magyar nyelv hangjainak lejegyzésére is. Bizonyára intuitív megérzéssel jutott el Melich annak a megállapítására is, hogy Miklós püspök latin kiejtése ófranciás jellegű volt és csupán ezen megérzés helyességének igazolására igyekezett bizonyítékokat előteremteni a tihanyi alapítólevélből. Természetesen Melich ez alkalommal is úgy tünteti fel a dolgot, mintha ő nem megérzés, hanem objektív vizsgálat útján jutott volna el arra az eredményre, hogy Miklós püspök latinsága ófranciás jellegű volt. Látszatra ugyanis a kirekesztő módszert alkalmazza, vagyis megállapítja, hogy Miklós püspök nem úgy ejtette a latint, mint a régi németek, de úgy sem, mint a régi olaszok, tehát maradnak az ófranciák, akiknek a latin ejtésével Miklós püspök latin ejtése szerinte mindenben egyezett.

Én az ófranciához és az óolaszhoz nem sokat értek, de ha Melich ezen nyelvekhez csak annyit tud, mint a némethez, akkor bizony a latinnak óolasz és ófrancia kiejtésére vonatkozó fejtegetései nem sokat érhetnek. A latinnak ófelnémetkori kiejtésére vonatkozó fejtegetéseit ugyanis én is meg tudom ítélni; amit pedig erre nézve felhoz, az szinte kivétel nélkül hibás vagy téves állítás.

Melich szerint Miklós püspök a latin *v*-t *v*-nek ejtette és nem *f*-nek, mint a németek. Szerinte ugyanis a latin *v*-nek *f*-es ejtése a németországi latinságra nézve azért teendő fel, mert a német nyelv régi latin jövevényszavainak *v*-je helyén ma *f*-t találunk. Ez körülbelül olyan értékű állítás, mintha valaki azt mondaná, hogy a régi szláv nyelvekben a mai *ch*-t valamikor *h*-nak ejtették, mert a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaiban a szláv *ch* helyén *h*-t találunk. Természetesen azért felel meg szláv jövevényszavainkban a szláv *ch*-nak *h*, mert időközben a magyarban *ch* > *h* hangfejlődés következett be. Hasonlóan azonban a németben is egy még a középfelnémetkorban bekövetkezett hangváltozás a magyarázata annak, hogy a

latin *v*-nek régi német jövevényszavakban ma *f* felel meg. Az ófelnémetben ugyanis a mai német *w* még az angol *w* ejtéséhez hasonló *u*-szerű hang volt. Ezenkívül megvolt az ófelnémetben a mi *v* hangunk ejtésének megfelelő labiodentális hang is, amely abból származott, hogy a germán *f* (< indogerm. *p*) az ófelnémet kor kezdetén zöngéssé vált. Továbbá megvolt az ófelnémetben a germán *p*-ből (< indogerm. *b*) származott *f* is; ez a hang azonban szókezdeti helyzetben nem fordulhatott elő. Az ófelnémetkori nyelvemlékekben a germán *w*-ből származott *u*-t általában *w*-vel, a germán *f*-ből származott *v*-t *v*-vel, a germán *p*-ből származott *f*-t pedig *f*-fel jelölték. Bár a kiejtés az idők folyamán megváltozott, a régi írásmód a németben mai napig megmaradt. Így tehát nem valami helyesírási perverzitás folytán írják a németek a *f*-t például a *Vater* szóban *v*-vel, hanem azért írják ebben a szóban az *f* hangot ma is *v*-vel, mert valamikor ezt a szót *v*-vel ejtették is. Ez az ejtés egyes régies jellegű német sziget- és szegélynyelvjárásokban a mai napig megmaradt; a kutatás pedig újabban rengeteg bizonyítékot hordott össze főleg helynevekre támaszkodva arra nézve, hogy a germán *f*-nek megfelelő hangot valamikor általánosan zöngésen ejtették a németben. Különbén még a magyar nyelv egyes német jövevényszavaiban is nyoma maradt ennek: a magyar *verdung* szó pl. a középfelnémet *viertinc-vierdunc* szóból származott, hangalakjában tehát világosan megőrizte a *v*-nek ófelnémet- és középfelnémetkori zöngés ejtését. Az ellenkezőre is van azonban példa. Alkalmam volt már rámutatni arra, hogy a nyugatmagyarországi német *Fedenberg* helynév a régi magyar *Vitin* névnek felel meg: nyilván a *Vitin*-ből fejlődött magyar **Vētēn* névalak átvételéből származott (v. ö. UJb. 9, 245). Hasonló a viszony a pozsonymegyei magyar *Vereknye* és a német *Fragendorf* névalakok között; a szepesmegyei *Felka* neve pedig bizonyára régi tót vagy magyar *Velika* név átvételéből származott. Ezekről a dolgokról Melich nyelvész létre semmi tudomást sem látszott szerezni, jóllehet valamikor ép ő foglalkozott a magyar nyelv német jövevényszavainak kérdésével. Meg kell még jegyezni, hogy ez a tévedés Melich helynévmagyarázataiban is szerepel: a magyar *Lapincs* nevet például annak a feltevésével sikerült neki a régi német *Lavenz* névalakból származtatni, hogy a németek a *v*-t ebben a névben *f*-nek ejtették (v. ö. DUHbl. 6; 95).

A latinnak ófelnémetkori ejtésére nézve téves továbbá Melichnek azon állítása is, hogy a X–XI. századi németben a

zöngés zárhangok általában zöngétlenül hangzottak volna. A germán zöngés zárhangok ugyanis a német nyelvjárások közül egyedül csak a bajorban váltak következetesen zöngétlenné; ezért nem lehet belátni, hogy más nyelvjárást beszélő német papok, miért ejtettek volna pl. a latin *b* helyett *p*-t, amikor saját nyelvjárásukban is megvolt ez a hang és azt *b*-vel írták. És bizonyára nem *b*-nek ejtette a *p*-t az a két Magdeburgból — tehát nem bajor nyelvterületről — Magyarországra került pap sem, akiket Melich példaként említ.

Mégha azonban mindaz helyes volna is, amit Melich arra nézve felhoz, hogy a latint miként ejtették a 11. században a különböző nemzeteknél, akkor is elhibázottnak kellene mondanunk vizsgálatának egész módszerét. Ugyanis nem Miklós püspök lehetett az első ember, aki magyar szavakat latin betűkkel leírt, hanem a latin nyelvnek első magyarországi tanítói. A latin nyelv tanítása ugyanis mindenütt glossák és glossariumok segítségével történt; a német nyelv legrégibb latinbetűs emlékei is ilyen a tanítás célját szolgáló német-latin glossák és glossariumok (a közel multban adták ki őket teljesen öt vaskos kötetben). Bár nem maradtak ránk árpádkori latin-magyar glossák és glossariumok, semmi kétségünk nem lehet abban a tekintetben, hogy voltak ilyenek. A latin nyelv első magyarországi tanítóinak is bizonyára az volt az első dolguk, hogy a tanítás céljaira szolgáló szövegeket magyarul glossálják és hogy rendszeres glossariumokat szerkesszenek. Hogy a tihanyi alapítólevél írója is már bizonyos írásbeli hagyományokra támaszkodott, azt főleg következetes írásmódja tanusítja. Ezek szerint latin betűkkel magyar szavakat először a latin nyelv első idegen nemzetiségű tanítói írhattak le és nyilván a klerikusképzést szolgáló iskolákban alakult ki a magyar szavak leírása tekintetében bizonyos következetes gyakorlat, melyet Melich is felismert és helyesen hangsúlyozott.

Hogy milyen nemzetiségű emberek voltak a latin nyelv első tanítói, azt a régi magyar írási sajátosságokból világosan felismerhetjük, mert hisz a régi magyar „helyesírást“ tulajdonképp ők alkották meg. Abból azonban nem indulhatunk ki, hogy a latin nyelvet ekkor hogyan ejthették ennél vagy annál a népnél, mint ahogy Melich teszi, mert az egykorú ejtést fonográfon még nem örökítették meg, így tehát hypothézisekre volnánk utalva, az ilyen hypothézisek tekintetében pedig — amint ezt Melich példája is tanusítja — tévedni lehet. De már azért sem volna helyes ez az eljárás, mert a latin nyelvnek kü-

lönféle nemzetiségű tanítói működtek nálunk, akik a magyar szavakat glossariumaik céljára bizonyára nem egyforma módon írták le. Az ilyen szógyűjteményeket azonban másolni is szokták, aminek a következménye az írási sajátosságok keveredése és végül kiegyenlítődése lehetett. Ilyen keveredést már a tihanyi alapítólevélben is találhatunk. A tihanyi alapítólevél leírója pl. a latin *ce* hangkapcsolatot, amint ezt Melich is helyesen megállapította, *ce*-nek ejtett; azonban a szövegben egyszer magyar névben előforduló *tš* affricatát mégis *c*-vel írja (a *fancel* névben), vagyis úgy írja, ahogy a latin *ce* hangkapcsolatot az olaszok ejtették és ma is ejtik. Erről a körülményről, amely elméletéhez nem vágna, Melich már nem emlékezik meg; csakhogy hallgatással a kellemetlen tényt még nem lehet eltüntetni a világból. Ezzel a módszerrel azonban a magyar helyesírás eredetéről azt lehet kisütni, ami jól esik.

Ezért mi a következőkben olyan feltételből kívánunk kiindulni, amely kevesebb önkényesen választható lehetőségre ad módot. Nem azt akarjuk tehát vizsgálni, hogy miként ejthették a 11. században ennél vagy annál a népnél a latint, hanem hogy miként írták le egyes latin betűs régi nemzeti helyesírásokban azon hangokat, amelyek a latin nyelv középkori ejtésében hiányoztak, de a magyarban megvoltak. Ilyen hangok a *sz* és az *ű* (a latinban a *s* a humanizmus koráig *š*-nek és *ž*-nek hangzott). Ez a két hang a magyaron kívül csak a németben volt meg a 11. század első felében és ott épűgy *z*-vel és *u*-val írták, mint nálunk is. A régi magyar írásmódban azonban e két jelölési módon kívül még más németes sajátosságok is vannak. Ezek a következők:

3. A [*š*] és [*ž*] hangokat nálunk is, a németeknél is *s*-sel írták, vagyis a zöngétlen hangot nem különböztették meg a zöngéstől: a németeknél zöngés környezetben ejtették az írott *s*-t zöngésen, vagyis *ž*-nek.

4. A [*ts*] affrikátát nálunk is, a németeknél is *z*-vel jelölték: nálunk különösen a XI. és XII. században volt a [*ts*]-nek *z*-vel való írása szokásban.⁶

5. Németes írássajátságának tekinthetjük a [*tš*] affrikátának *s*-sel való írását is. A *tš* affrikáta ugyan a régi németben hiányzott, azonban a németek a helynevek tanúsága szerint az idegen *tš*-t a legrégebb korban *s*-sel (ejtése: *š* vagy *ž*) helyettesítették (így származik pl. a néme *Semmering* név szláv **Ce*-

⁶ V. ö. Kniezsa, A magyar helyesírás a tatárjárásig. 30. — A következőkre nézve is ez a nagy gonddal megírt mű volt a forrásunk.

mernik névből). Feltehető tehát, hogy a [tʃ] hangkapcsolatot a latin nyelv első német származású mesterei nálunk is s-sel jelölték glossariumaikban. Ez a jelölési mód csak hanghelyettesítésből származhatott — a latin nyelv legrégebb német mesterei t. i. maguk is š-sel vagy ž-vel (írva: s) ejtették a [tʃ] affrikátát magyar szavakban, — mert az s betű sehol a világon soha sem szolgált a [tʃ] hangkapcsolat jelölésére, így tehát ez az írásmód sem a latin kiejtésből, sem valami nemzeti helyesírás sajátosságának átvételéből nem származhatott.

6. Hiányzott a németből a magyar *gy*-nek megfelelő hang is; azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a magyarból átvett helynevekben a németek ezt a hangot a német kiejtésnek megfelelő *g*-vel helyettesítették (pl. óm. *Gyüngyüs* > n. *Güns*); így tehát a latin nyelv régi német mesterei is így ejthették ezt a nekik idegen hangot, amiből az következik, hogy *g*-vel írták le.

7. Végül a magyar szavak *ny* hangjának a német kiejtésben *n*-nel való helyettesítéséből származhatott a régi magyar helyesírásban a *ny*-nek *n*-nel való jelölése is (v. ö. pl. m. *Nyék* ~ n. *Neckenmarkt* helynevet).

Az itt elmondottaknak mintegy próbáját jelenthetik az ócseh orthographia egyes jellemző sajátosságai; ugyanis ez is részben német hatás alatt fejlődött ki. A 14. század előtti ócseh helyesírásnak is jellemző sajátossága, hogy a [š] és [ž] hangokat s-sel, a [s, z] hangokat pedig z-vel jelöli.⁷ Elképzelhető-e, hogy az ómagyar, ócseh és ófelnémet helyesírás ezen közös sajátosságai véletlen egyezések volnának? Különben is a *sz*-nek és *z*-nek z betűvel való jelölésével Melich semmit sem tud kezdeni, mert ezt sem az ófranciából, sem a latinnak feltételezett ófranciás ejtéséből kihámozni nem lehet. Hogy valamit mégis mondani lássék, néhány reménytelen hypothézist felállít ugyan, de azt mégis helyesebbnek látja elhallgatni, hogy ez a helyesírási sajátosság a magyaron és németen kívül megvan a csehben is. Ezen körülmény ismerete ugyanis még a legfigyelmetlenebb olvasóban is kételyt támaszthatott volna Melich elméletének helyességét illetőleg.

Ezek után fel kell vetnünk azt a kérdést, vajjon a magyar nyelvnek a csehhez egyező német eredetű helyesírási sajátos-

⁷ V. ö. Primus Lessiak, Beiträge zur Geschichte des deutschen Konsonantismus, 1933 (Schriften der Phil. Fak. der d. Universität in Prag, Bd. 14). Lessiak Dieks-nek „Zur Entstehung der mittelalterlichen Schreibweise der Tschechen“ c. értekezésére hivatkozik, amely a Jahresbericht 1916 der Schles. Ges. f. vaterl. Cultur c. folyóiratban jelent meg

ságai nem cseh, illetőleg valamely német hatás alatt álló szláv nyelv közvetítésével kerültek a magyarba. Cseh közvetítéssel semmiesetre sem. A régi magyar helyesírás ugyanis németesebb jellegű, mint az ócseh helyesírás. Ilyen németesebb jellegű sajátosságok a */ts/*-nek *z*-vel való írása, ami a cseheknél nagyon ritka. Végül *Lessiak* is feltűnőnek jelzi, hogy az ócsehben a */tš/-t* sohasem írják *s*-sel, ami pedig a németes jellegű helyesírásnál várható volna. Amint említettük a */tš/*-nek ép ezen németes írásmódja különösen jellemző legrégebb nyelvemlékeinkre (a Halotti Beszédben és az Anonymusnál ez az írásmód szinte kizárólagos).

Amint említettük, a németes írásmód a latin nyelvnek német származású tanítói révén honosodhatott meg nálunk. Ezen feltevés tekintetében véletlenül nagyon előnyös helyzetben vagyunk. Ugyanis nemcsak az mutatható ki, hogy német papok kerültek el Szent István korában Magyarországra, hanem véletlenül tudjuk a Gellértlegendából, hogy Marosvárott a kispapok magistere a neve alapján nyilván német Waltherus volt; mellette működött még a *tewtonicus*-nak mondott *Henricus* magister is, aki Székesfehérvárról került Marosvárra. De németember volt az első esztergomi érsek is és Melich ellenére a bihari püspök is: ha tehát még az olasz származású Gellért püspöknek az udvarában is németek voltak a kispapok tanítói, méginkább feltehető ez, — ha véletlenül nem is mutatható ki —, a német származású püspökökre nézve. Nyilván a latin nyelvnek ezen német származású magisterei között akadtak az első latin-magyar glossariumok szerkesztői és ezzel a németes jellegű magyar helyesírás megteremtői.

A latin nyelv első tanítói között akadhettek olaszok is, bár ezekről nem sokat tudunk. Szent Gellért mindenesetre olasz származású volt, de nem valószínű, hogy maga is foglalkozott volna a latinnak tanításával. Ellenben feltehető ez azokról a szerzetesekről, akik Szent István király kérésére Monte Cassinóból kerülhettek hazánkba. Bizonyára ők is szerkesztettek glossariumokat. Tevékenységüknek a nyoma bizonyos régi magyar írássajátosságokban mindenesetre megmaradt. Ilyen olaszos írási sajátosságok, amelyekre bőven van példa *Kniesz* a idézett művében, a következők:

1. A */s/* hangnak *s*-vel való írása. Ez velencei-illyr hangjelölés. A velencei olaszban ugyanis a latin *s*-ből *s'* fejlődött; így tehát a latin *s* betű az ő ejtésük szerint egyformán alkalmas lehetett mind az */s/*, mind az */š/* hangnak jelölésére, te-

kintve, hogy a palatális *s'* az *[s]* és az *[š]* között álló hang. Tehát ez az írásmód is tulajdonképp szintén hanghelyettesítésből származott.

2. Olaszos sajátosság a *n'* hangnak *gn*-nel való írása: az olaszban t. i. a latin *gn*-ből *n'* fejlődött.

3. Olaszos sajátosság a *[tš]* affrikátának *c*-vel való írása is, amely jelölési mód azonban megvan az ócehben is.

4. Világos olasz sajátosság a *k*-nak *q*-val vagy *qu*-val való írása: az olaszok a latin *qu*-t *k*-nak ejtették.

5. További olaszos sajátosságnak tekinthető a magánhangzóval kezdő szónak *h*-val való írása: az olaszban ugyanis a latin szókezdő *h*-t nem ejtették.

6. Bizonyára a velencei kiejtésen alapszik a *[s]* hangnak palatális hangok előtt *c*-vel való írása: náluk ugyanis *sz*-nek ejtették a latin *ce*-, *ci*-t.

7. Végül pedig velencei-illyr írási sajátosságának tekinthető a *[ts]* és *[tš]* affrikátáknak *ch*-vel való jelölése is, amely írásmód azonban csak a XII. század vége felé jelentkezik nálunk Kniezsa idézett műve szerint.

8. Ha pedig azt a kérdést vetjük fel, hogyan jelölték volna pl. az északolaszországi származású latin nyelvtanítók a magyar nyelv *gy* hangját, úgy erre szintén azt kell válaszolnunk, hogy a németekhez hasonlóan *g*-vel; az ő kiejtésükben ugyanis a latin *ge*-, *gi*- kapcsolatban a *g dz*-nek hangzott: így tehát számukra ez a hang lehetett a legalkalmasabb a magyar *d'* helyettesítésére, amint erre részletesebben is vissza fogunk még térni.

Lehettek természetesen a latin nyelvnek az Árpádok első századaiban nálunk szláv származású tanítói is, azonban ők vagy németesen vagy olaszosan írták saját anyanyelvük szavait is, és így természetesen az ő esetleges nyelvtanítási tevékenységüknek nyomai a magyar nyelv régi írássajátosságáiból már ki nem mutathatók.

Egy azonban bizonyos. Abból, hogy a magyar keresztény terminológiában aránylag sok szláv származású szó akad, még egyáltalán nem következik, hogy szlávok tanították volna meg a magyarokat írni és olvasni, ahogy Melich korábban feltette. Ezek a jövevényszavak ugyanis nyilván a keresztény szláv laikusok nyelvéből kerültek a magyar laikusok nyelvébe, nem pedig egyházi eredetűek, mert bizony keresztény szláv laikusok mégis csak bőven voltak a 10. és 11. században hazánkban.

Azon régi magyar írássajátosságok között, amelyeket Me-

lich a kedvelt ófranciák javára szeretne írni, egyetlen sincs, amely németes vagy olaszos sajátosságnak ne volna tekinthető, viszont ő ófrancia eredetűnek a magyar helyesírást csak úgy nevezhette ki, hogy azon írási sajátosságokra, amelyekre az ófrancia eredet már rá nem fogható, egyszerűen nem volt tekintettel; sőt ez még azon a címen sem volt — amint láttuk — lehetséges, hogy Miklós püspököt nevezte ki a régi magyar helyesírás megteremtőjének.

Melich fejtegetéseiben nagy szerepe van annak a körülménynek, hogy a magyarban a latin *gi*, *ge* hangkapcsolatot korábban *gyi*, *gye*-nek ejtették. Szerinte ez az ejtés abból származott, mert az ófranciában a latin *gi*, *ge*-t *dzi*, *dze*-nek ejtették és a magyarban ezen szokatlan hangkapcsolatot *d'*-vel helyettesítették. Ennek a hanghelyettesítésnek feltevését tulajdonképp csak két biztosnak mondható példa támogatja; a régi nyelvi *hancsár*-*handzsár* szónak van ugyanis *hanggyár* változata és a régi nyelvi *akancsa* szó *akangya* alakban is előfordul. Mindkét szóban a *gy* ozmántörök *dž* hangkapcsolatot helyettesít a *cs* mellett. Ezen hanghelyettesítésnek megítélése tekintetében figyelmet érdemel, hogy ez mindig *n* után következett be; a finnugor *ndž* hangkapcsolatnak t. i. a magyarban szintén *gy* a folytatója az *aggyar*, *lággy*, *léggy* stb. szavakban. Ezen feltételezett hanghelyettesítés támogatására nem hozhatók fel Melich-hel a magyar nyelvnek azon *gy*-t tartalmazó jövevényszavai, amelyekben a magyar *gy* bolgártörök *dž* hangkapcsolat helyettesítéséből származott, a *dž* hangkapcsolat ugyanis mégsem azonos a *dž*-vel. Nem hozható fel ezen hanghelyettesítésre nézve a feltételezetten ófrancia eredetű *Gyán* név sem, mert hisz ennek ófrancia voltát ép ez a megfelelés tanúsítaná; de nem lehet erre nézve hivatkozni a *tárggy* szóra sem, mert ezt már csak Melich tekinti ófrancia eredetűnek. A kétségtelenül idegen nyelvi *dž*-t tartalmazó jövevényszavainkban azonban a *dž* helyettesítésére kivétel nélkül *cs* vagy *zs* szolgál, amint erre sok példát hoz fel Melich is. Ez a hanghelyettesítés a magyarban már nagyon régi, amint ezt a nyugatmagyarországi *Lánzsér* név tanúsíthatja, amelynek t. i. volt *Lánzsér* változata is (v. ö. *Lancher* 1494). A *Lánzsér* név ugyanis a német *Landesere* névnek ejtett *Landzer* változatából származott és a német *a* ~ magyar *á* megfelelés alapján legkésőbb 1150 körül került a magyarba: a hienben ugyanis az *a*-ból később *o*, majd ebből *n* előtt *au* fejlődött.

A 11. század első felében a magyarban az idegen *dž* hang-

kapcsolatot — mivel a *ž* hang ekkor a magyarban még aligha honosult meg — *cs*-vel helyettesíthették volna. Ha tehát a latin *ge*-, *gi*-t a Melich által nálunk feltételezett 11. századi ófranciák *dže*-, *dži*-nek ejtették volna, ekkor ez a körülmény a magyar szavak leírásában legalább is annyi nyomot hagyott volna, hogy alkalomadtán a *ts* hangkapcsolatot is olvashatnánk *g*-vel írva, amire azonban példa nincs. A latin *ge*-, *gi*-nek *gy*-és ejtése ugyanis csak ejtésbeli kiegyenlítődésként eredménye lehetett volna; eleinte ugyanis bizonyára lettek volna olyan magyarok is, akik ezt a számukra idegen hangkapcsolatot *cs*-vel helyettesítették volna, amint a példák tanúsága szerint tényleg ez tekinthető a szokásosabb hanghelyettesítésnek. Mivel pedig a *ts*-t nálunk sohasem jelölték *g*-vel, ez a körülmény is határozottan azt tanúsítja, ha erre más még világosabb bizonyítékunk nem volna is, hogy a latinnak magyarországi ófranciás ejtéséről és a magyar helyesírás ófrancia eredetéről szóló Melich-féle elmélet téves.

Hogy a magyarok miért ejtették a latin *ge*-, *gi*-t *gy*-vel, azt felvetett lehetőségként tulajdonképp Melich maga megmondja. Az Északolaszországban ejtett latinban ugyanis az írott latin *ge*-, *gi*-t a velencei olasz kiejtésnek megfelelően *dz*-vel (helyesebben *dž*-vel) ejtették. Ezt a *dž*-t a régi magyarok, mivel a *[ts]* hangkapcsolat még hiányzott a nyelvünkben, csak *d'*-vel helyettesíthették. Erre nézve Melich nagy meglepetésemre hivatkozik olyan tót helynevekre, amelyekben a mai tót *dz*-nek a magyarban *gy* felel meg. Ezen neveken ugyanis a tót *dz* ősszláv *-dj*-ből származott. Több szláv eredetű magyar jövevényszóban és névben pedig az ősszláv *-dj*-nek *gy* felel meg. Ezen szavak és nevek származásáról a korábbi magyar nyelvészeti irodalomban a legváltozatosabb nézeteket lehet olvasni. Melich először kaj.-horvát vagy szlovén eredetűeknek mondotta őket 1903-ban,⁸ ezt megcáfolta Asbóth 1907-ben,⁹ aki ezen szavakat már 1893-ban szerb származásúaknak mondotta,¹⁰ mire Melich szerint 1910-ben¹¹ „... a *gy*-vel hangzók lehetnek szerb-horv. *što*- vagy kaj.-nyelvjárásból átkerült szavak, de származhatnak a hazai szlovén nyelvből is. És az ősszl. *-dj* ~ m. *-gy*- megfelelést feltüntető neveket 1929-ben már valami bolgár-szerb átmeneti nyelvjárásból származottaknak mondta Melich.¹² Mi-

⁸ Melich, Szláv jövevényszavaink. I. 141.

⁹ Asbóth, Szláv jövevényszavaink, 78.

¹⁰ Asbóth, Szláv szók a magyar nyelvben, 16.

¹¹ Melich, Nyelvünk szláv jövevényei, 23.

¹² Melich, Honfoglaláskori Magyarország, 99/102, 142.

vel pedig ilyen megfelelést feltüntető nevek a Felvidéken is akadnak, ezekről ugyancsak 1929-ben azt írta (i. m. 102): „Minthogy e helyek egyike-másika nevének a tóban *d'*-vel hangzó alakváltozata is van (v. ö. tót *Palud'a*, *Privid'a* LIPSZKY, Rep.), minthogy továbbá eredetük sincsen tisztázva, azért rájuk nem hivatkozhatunk, mert igen könnyen megtörténhetik, hogy a tót *dz*-jük előbbi *d'*-ből, illetőleg magy. *gy*-ből való“ Ezen előzmények után mondtam én ki először 1929-ben, hogy az össz. *-dj-* ~ m. *-gy-* megfelelést feltüntető jövevényszavak és nevek tót eredetűeknek tekinthetők.¹³ Örömmel kell látnom, hogy Melich most már az 1929-ben számára még magyargyanús tót *Prividza* névre hivatkozva (i. m. 36) ismeri el, hogy a tót *-dz-*nek a magyarban *-gy-* felelhet meg.

Ha az oklevelekben és egyéb emlékekben a régi magyar írási sajátosságok alakulását és változásait vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy az általunk olaszosoknak mondott írási sajátosságok többségükben lassankint kimennek a használatból, míg a németes írási sajátosságok általában megmaradnak. Ennek a változásnak okát nem a német műveltségi hatás fokozatos erősödésének tulajdonítom, bár ez kétségtelenül bekövetkezett, hanem elsősorban is annak, hogy kezdettől fogva több németes, mint olaszos helyesírással készült latin-magyar glossarium lehetett nálunk használatban. Az pedig szintén ismeretes, hogy jelenlegi helyesírásunknak is több újabban meg-honosult németes jellegzetessége van.

Moór Elemér.

¹³ ZONF. 6, 122. (Die slawischen Ortsnamen der Theiszebene).